

Karlík, Petr

Přípustková souvětí

In: Karlík, Petr. *Studie o českém souvětí*. V Brně: Masarykova univerzita, 1995, pp. 106-127

ISBN 8021010843

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122666>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PŘÍPUSTKOVÁ SOUVĚTÍ

4.0. Jistě se můžeme shodnout na tom, že moderní česká lingvistika věnovala analýze přípustkových souvětí dosti značnou pozornost už v rámci gramatického myšlení vycházejícího z přístupu „od formy k významu“. Její zájem o tyto souvětí struktury pak vcelku pochopitelně jen vzrostl jako důsledek konstruování gramatických popisů ze sémantické báze, neboť relativně složitá významová struktura přípustkových souvětí přímo k podrobnější analýze lákala. Přesto se, zdá se nám, naše představy o přípustkových souvětích nijak výrazněji neliší od toho, co o nich věděla už gramatika tradiční, a s jistotou můžeme říct, že v rámci souvětí v širokém smyslu kauzálních představují jeho nejméně prozkoumanou variantu. Za této situace je pochopitelné, že orientace lingvistiky na pragmatiku se už při výkladu přípustkových souvětí u nás prakticky neprojevila. V této kapitole se proto pokusíme přispět k tomu, aby odstranění tohoto manka nezůstávalo dlouho deziderátem naší syntaktické teorie a aby i přípustková souvětí mohla být interpretována v jazykové interakci, tj. jako jeden z prostředků účelného mezilidského jazykového jednání.

Jsme si vědomi toho, že úkol, který si klademe, není snadný. Je totiž do jisté míry komplikován i tím, že ani evropská lingvistika, která se při popisu jednotlivých souvětí typů právě o komunikačně–pragmatická hlediska v poslední době přednostně zajímala, zatím, pokud víme, ve srovnání s jinými souvětími typy přípustková souvětí systematicky nezkoumala tak, aby bylo možné na základě výsledků empirického výzkumu vytvořit spolehlivý teoretický model, který by poskytoval instrument k výkladu jejich fungování v komunikaci.

Dá se říct, že nečetné pokusy o komunikačně–pragmaticky orientované výklady některých typů přípustkových souvětí se objevují především v rámci řešení otázek spojených s teorií argumentace. Jednu z možných cest k postihu jejich role v argumentaci vlastně nepřímou ukázal už S. E. Toulmin (1974) v schématu, které jsme už diskutovali v 1.1.2. v souvislosti s jeho hlavním významem jakožto možným základem výkladu příčinných souvětí. V tuto chvíli je pro nás toto schéma cenné tím, že, jak už víme, má znázornit podíl jednotlivých komponentů argumentace na závěru (konkluzi). Připomeneme-li si ho znovu, zjistíme, že to, co vyjadřují přípustková souvětí, v Toulminově modelu odpovídá komponentu „rebuttal(s)“, tj. podmínkám, za nichž neplatí komponent „warrant“ (v našem pojetí obvyklá obsahová souvislost, na jejímž základě lze konkluzi provést). Z hlediska teorie argumentace tedy význam, který mají přípustková souvětí, představuje „brzdu“ bránící z platných premis „data“ a „warrant“ (včetně „backing“) odvodit očekávaný závěr „claim“. Toulmin a ani většina jeho pokračovatelů však případy, kdy tato brzda skutečně funguje, nediskutuje.

Za daného stavu vidíme hlavní smysl této kapitoly v tom, abychom se pokusili vyvodit z Toulminova modelu poznatky, které by objasnily povahu

připustkových souvětí nikoli jako toho, co odpovídá komponentu „rebuttal(s)“ argumentačního schématu, nýbrž jako autonomních výpovědí. Podaří-li se nám to, můžeme poté v rámci této studie zjišťovat potence, které mají tato souvětí jako komunikační jednotky, ale rozbor využívání těchto potenci v konkrétních komunikačních situacích, který by si vyžádal mnoho místa, si necháme na jinou příležitost. (Proto se nevěnuje pozornost intonaci, slovosledu, větosledu ani aktuálnímu členění.)

4.0.1. Naším základním postulátem, který jsme respektovali už při analogicky zaměřeném výzkumu příčinných souvětí a podmínkových souvětí, je poznání, že výklad fungování souvětí v jazykové interakci může vycházet z jejich logickosémantické struktury (a že takový přístup má řadu výhod). Proto se jeví účelné v úvodu této kapitoly ve stručnosti shrnout alespoň nejdůležitější poznatky, k nimž dospěla při popisu připustkových souvětí sémanticky orientovaná gramatika, přičemž nebudeme diskutovat rozdíly mezi pozicemi jednotlivých badatelů, ale spíše hledat, co všechny koncepce spojuje (Zdůvodnění tohoto postupu je podáno v pozn. 2 na s. 106). Jinými slovy, v tuto chvíli nám půjde o to sémanticky charakterizovat mezipropoziční relaci, která se obvykle nazývá připustkový (koncesivní) vztah, a vyjasnit tak postavení připustkových souvětí v rámci tzv. kauzálních souvětí v širším smyslu.

4.0.2. V české lingvistické tradici a i jinde ve světě se, jak známo, o připustkovém vztahu (jako o sémantickém základu připustkových souvětí) mluví ve dvou, resp. ve třech případech:

- (1) *Petr k nám včera přišel, ačkoli // i když přišlo.*
- (2) *Přijdu k vám, i když bude pršet // i kdyby pršelo.*
- (3) *Byl bych k vám přišel, i kdyby (bylo bývalo) pršelo.*

Jádro souvětí založených na připustkovém vztahu přitom nepochybně tvoří struktury typu (1), jimž byl také dosud věnován největší badatelský zájem. Pokud jde o výklad sémantické struktury těchto souvětí, mezi názory našich lingvistů už dnes nenacházíme zásadní rozdíly.¹ Naproti tomu u struktur typu (2) docházejí autoři, vycházejíce zpravidla z funkce *i* ve spojení *i když/i kdyby*, k různým sémantickým interpretacím, přičemž jednotlivé názory jsou často diametrálně odlišné. Jak známo, většina českých lingvistů (V. Šmilauer, 1969; B. Havránek – A. Jedlička, 1970; I. Nebeská, 1976; Mluvnice češtiny, 1987) a J. Bauer (1960a) tu mluví o souvětích založených na tzv. podmínkově–připustkovém (nebo podmínkově připustkovém) vztahu, kdežto badatelé moravští uvažují buď o zdůrazněném,

¹ Pro zajímavost připomeňme, že ještě V. Šmilauer (1969) všechna souvětí typu (1) se spojkou *i když* považoval za podmínkově připustková, tj. za souvětí našeho typu (2), a podobně jako někteří další lingvisté si nebyl vědom toho, že souvětí s touto spojkou bývají často homonymní. Srov.: *Brno je krásné, i když prší* = (a) *Brno je krásné, ačkoli prší* (tj. navzdory tomu, že (právě) prší); (b) *Brno je krásné, i když prší* (tj. také tehdy, jestliže prší).

vytčené podmínce (F. Trávníček, 1951), nebo naopak o zdůrazněné přípustce (F. Kopečný, 1962; M. Grepl – P. Karlík, 1989). Souvětí našeho typu (3), pokud je gramatiky vůbec zaznamenávají, se zpravidla mlčky řadí k typu (2), ale jejich přesvědčivý sémantický výklad dosud chybí; proto prakticky ani neexistuje žádná tradice, o níž se můžeme opírat. V podstatě analogická situace je ovšem i v zahraničí. Rozlišování souvětí typu (1) a (2)/(3) zde však některé gramatiky vůbec nepředpokládají; ze známějších uveďme např. mluvnicí K. E. Heidolpha (1981).

Z tohoto stručného a velmi povrchního přehledu zřetelně vyplývá, že přípustkový vztah je bohatě diferencován a že vyložit všechny jeho modifikace z jednoho společného sémantického základu a dát přitom i odpověď na otázku, zda jde o modifikace sémantické, nebo pragmatické, není snadné. Podstatu jevu se podle našeho názoru zatím nejlépe podařilo vysvětlit I. Nebeské (1976). Ta ve své dodnes závažné studii přesvědčivě dokázala, že ve všech třech souvětých typech založených na přípustkovém vztahu se vlastně popírá závaznost vztahu mezi dvěma jevy (p a q): v typu (1) jde o negaci vztahu příčinného/důvodového, v typu (2) o negaci vztahu s podmínkou otevřenou (splnitelnou) a konečně v typu (3) o negaci vztahu s podmínkou hypotetickou (nesplnitelnou).² I. Nebeská tak ukázala, že přípustkový vztah má v rámci vztahů označovaných jako vztahy v širokém smyslu kauzální, zcela specifické postavení.

4.1. Jako přirozené východisko našeho rozboru se nabízejí souvětí, která jsme označili jako typ (1), neboť v nich je přípustkový vztah nejméně komplikován vlastnostmi onoho typu základního „kauzálního“ vztahu, na němž „opereje“ negace, a tak popírá jeho závaznost. Můžeme říct, že v souvětích typu (1) – ve srovnání s typy (2) a (3) – vystupuje přípustkový vztah v „čisté“ podobě. Půjde nám nyní tedy o souvětí jako

(1) *Petr k nám včera přišel, ačkoli // i když přišlo.*

Jak už bylo řečeno, pokud jde o výklad sémantické struktury těchto souvětí, nenalézáme zásadní difference ani mezi našimi autory, ani mezi pojímáním jevu u nás a v zahraničí (rozdíly jsou spíše ve výstižnosti a explicitnosti vymezení a v míře formalizace hledané sémantické reprezentace). Zdá se, že prakticky všichni badatelé by se dnes shodli na nejobecnější charakteristice, totiž že základní vlastností přípustkového vztahu je to, že obsahuje moment *n e s p l n ě n ě h o o č e k á v á n í*, vyplývající z rozporu mezi očekávanou platností jevu q a skutečnou platností jevu *non q*. Přitom tento rozpor vzniká na základě povědomí (předpokladu) určité obvyklé obsahové závislosti (zpravidla kauzální/motivační povahy) mezi dvěma jevy p a q .³ Předběžně by se dalo také říct, že přípustkovým

² I. Nebeská zde uvádí i relativně úplný analytický přehled názorů našich lingvistů na přípustkovou souvětí jako celek. Práce vzniklé po roce 1976, kdy její článek vyšel, už neobsahují žádné nové aspekty, které by zásadním způsobem změnily náš obraz o těchto souvětích. Proto jsme mohli výklad v 4.0.1. maximálně zestručnit.

³ Srov. zcela přesnou charakteristiku už u V. Šmilauera (1969): „Příslovečné určení přípustky

souvětím se vyjadřuje, že v něm popisovaná konstelace dvou dějů/stavů představuje výjimku z „normálního“, tj. výjimečný nebo alespoň nezvyklý/zvláštní/neočekávaný případ.

Jak je vidět, sloveso *připustit/připouštět*, které se stalo základem termínu připustkové souvětí, je zde ve významu, který SSSJČ 4 (1989) nezachycuje; nejbližší z významů v něm uváděných by ale byl „po jistém zdráhání u z n a t (proložil P.K.) něco za možné“ (s. 651). To je ovšem dosti závažné zjištění, protože z něho jasně vyplývá, že substantivní výraz „připustka“ má zcela jinou povahu než výrazy, které označují první komponenty ostatních kauzálních vztahů v širokém smyslu (zvl. příčina, účel apod.). Svým významem „připustka“ totiž neimplikuje žádnou sémantickou relaci (ve smyslu „něco je příčinou něčeho“), nýbrž spíše možné motivy užití těchto souvětí v komunikaci.⁴ Sloveso *připouštět* ostatně může být užito performativně, což ukazuje na to, že popisuje nějaké jazykové jednání lidského subjektu, resp. že v performativním užití jím mluvčí přímo vykonává nějaký ilokuční akt, tzn. „PŘIPOUŠTÍM, že fakta vyjádřená v mé výpovědi spojenými propozicemi může adresát hodnotit jako nezvyklá/neobvyklá/nenormální“. Přiznejme ale, že disparátnost termínu připustka a termínů příčina, účel apod. je už delší dobu předmětem kritiky a že byla navržena řada termínů, které mají skutečný význam formy „ačkoli *p*“ označit výstižněji; viz 4.1.2.

4.1.1. Vrátime-li se zpět k již uvedené nejobecnější charakteristice připustkového vztahu, je zřejmé, že podobně jako ostatní tzv. kauzální vztahy v širokém smyslu je i on založen na víře v existenci nějaké obvyklé obsahové souvislosti mezi dvěma jevy, kterou jsme schematicky formulovali implikací v podobě „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“; o ní viz 1.1.1.1. Nabízí se proto pokusit se interpretovat připustková souvětí na pozadí našeho záměrně zjednodušeného úsudkového schématu, v němž je ona obvyklá obsahová souvislost obsažena jako tzv. vyšší premisa (viz 1.1.2.):

(P ₁)	<i>p</i>
(P ₂)	jestliže <i>P</i> , tak (obvykle) <i>Q</i>
(K)	<i>q</i>

Z tohoto hlediska bychom mohli říct, že podstata připustkového vztahu spočívá v zjištění rozporu (disonance) mezi stavem věcí, který by (podle pravidel vyvozování závěru) na základě toho, že platí premisy, tj. jev *p* a obvyklá obsahová souvislosti „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“, normálně m ě l p l a t i t, tzn. *q*,

zjišťuje, že obvyklé příčinné spojení v daném případě neplatí“ (s. 324).

⁴ To je současně zcela jistě jeden z důvodů, proč se ve škole, když se zjišťuje sémantika příslovečných výrazů, právě pouze na určení připustky velmi násilně hledá nějaká přirozená otázka analogická s otázkami typu „za jaké podmínky?“, „za jakým účelem?“.

a stavem věci, který (proti pravidlům vyvozování závěru) s k u t e č n ě p l a t í, tzn. *non q*. Srov.:

	(P ₁)	<i>p</i>
	(P ₂)	jestliže <i>P</i> , tak (obvykle) <i>Q</i>
logicky nemotivovaná	(K)	<i>non q</i>

Pomocí tohoto úsudkového schématu jsme ovšem prozatím mohli z jiného hlediska postihnout jen to, co se o přípustkových souvětích už ví, tzn. že vyjadřují, že nastane/nastává/nastal opak toho, co by se očekávalo, že nastane: buď nastane něco, co by se neočekávalo (4), nebo nenastane něco, co by se očekávalo (5):

(4) *Ačkoli bylo sucho, rostly houby.*

(5) *Ačkoli pršelo, houby nerostly.*

Např. souvětí typu (5) mluvčí použije za těchto podmínek: (a) zjistí platnost *p* („pršelo“); (b) věří v existenci a pro daný případ i relevantnost obvyklé obsahové souvislosti, v níž *p* figuruje („jestliže prší (*P*), (obvykle) rostou houby (*Q*)“); (c) zjistí platnost *non q* („houby nerostly“), která je v rozporu s úsudkovým schématem postulovanou (očekávanou) platností *q* („dá se očekávat, že rostou houby“).

Přípustka má v tomto smyslu – podobně jako příčina/důvod – thetický charakter (tvrdí tedy platnost propozice odpovídající *p*). S tím souvisí také správné stanovisko E. Königa a P. Eisenberga (1984), že koncesivní spojky nepřispívají k pravdivostním podmínkám celého souvětí: V přípustkovém souvětí typu (1) se tvrdí, že propozice obou vět jsou pravdivé.

Pokud jde o premisu P₂, bylo by třeba ještě doplnit, jaké typy obvyklé obsahové souvislosti mohou být základem přípustkových souvětí. Ze samé podstaty přípustkového vztahu vyplývá, že to mohou být především pravidelnosti implikované pojmem sociální pravidla a zvyklosti jednání (6) a že – na rozdíl od souvětí příčinných nebo podmínkových – to nemohou být pravidelnosti implikované pojmem logická nutnost, neboť ta výjimky vylučuje (7). Složitější je to u obvyklé obsahové souvislosti implikované pojmem přírodní zákon. Uznáme-li to, co se o přírodních zákonech tvrdí (tj. že jsou objektivně platné, nezrušitelné a nezměnitelné), pak by se dalo předpokládat, že takové zákonitosti neznají výjimek, a že tedy na nich samých přípustková souvětí nemohou být založena. Bývají však založena na zkušenosti, že mezi jevy fyzické povahy pravidelnosti mající povahu zákonitostí existují, nebo aspoň na víře v existenci nějaké zákonitosti mezi takovými jevy, přičemž tyto zákonitosti jsou – teoreticky vzato – z vědeckého hlediska z nějakých přírodních zákonů odvoditelné (8). Srov.:

(6) „jestliže někdo někoho pozve na návštěvu, dá se očekávat, že pozvaný přijde“

Ačkoli mě pozvali, nešel jsem tam.

(7) „jestliže je *x* větší než *y*, tak *y* je menší než *x*“

**Ačkoli Petr je větší než Pavel, Pavel není menší než Petr.*

(8) „jestliže teplota vzduchu vystoupí na 10°C, sníh roztaje“

4.1.1.1. V přípustkovém souvětí jedna z propozic (vždy ta, která je ve větě hlavní) vyjadřuje onen neočekávaný (logicky nemotivovaný) závěr, tj. *non q*. Druhá propozice (ve větě vedlejší) zpravidla vyjadřuje nižší premisu P_1 , tj. *p*, přičemž premisa P_2 , tj. „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“, je presuponována (srov. také E. König – P. Eisenberg, 1984):

(9) *Ačkoli Petr a Pavel jsou přátelé, netykají si.*

V souvětí (9) je presuponováno (kromě jiného) „jestliže jsou dva lidé dobří přátelé, tak si obvykle tykají“.

Všichni nám známi autoři, kteří se zabývali přípustkovými souvětími, zapomínají ovšem na to, že teoreticky možný je případ opačný, totiž že – vedle neočekávaného závěru *non q* – druhá z propozic v souvětí vyjadřuje premisu P_2 a presuponována je premisa P_1 , tj. *p*. Srov.:

(9a) *Ačkoli dobří přátelé si normálně tykají (= jestliže jsou (dva) lidé dobří přátelé, tak si obvykle tykají), Petr a Pavel si netykají.*

Jak je ze souvětí (9a) zřejmé, presuponováno je v daném případě, opět kromě jiného, opravdu to, že „Petr a Pavel jsou dobří přátelé“.

4.1.2. Z našeho hlediska je ovšem daleko důležitější, že obsahovou souvislost, jejímž sémantickým základem je negace vztahu mezi příčinou/důvodem a následkem, může mluvčí pomocí speciálních gramatických a lexikálních prostředků prezentovat z různých hledisek, ve shodě se svými komunikačními záměry, cíli a potřebami. Rozhodne-li se akcentovat k o n k l u z í v n í aspekt ve smyslu, jak jsme ho popsali výše, odpovídá dané sémantické relaci jazykově myšlenkové schéma typu „ačkoli *p*, *non q*“ (10) – „*non q*, ačkoli *p*“ (10'), jehož výrazovým prostředkem jsou právě hypotaktická souvětí s vedlejší větou koncesivní:

(10) *Ačkoli představení trvalo skoro do půlnoci, nikdo se nenudil.*

(10') *Nikdo se nenudil, ačkoli představení trvalo skoro do půlnoci.*

Nyní by bylo bezpochyby žádoucí oba komponenty tohoto schématu s é m a n t i c k y charakterizovat. Naše gramatiky se o to však nepokoušejí a spokojují se s tím, že podobně jako u většiny jiných základních typů tzv. kauzálních vztahů v širším smyslu označují jen jeden komponent, a to ten, který je vyjadřován formou „ačkoli *p*“, tradičním, ale dost vágním a především nepřesným termínem přípustka (viz už 4.1.), aniž by se snažily charakterizovat i komponent druhý (*non q*). Pokud bychom měli oba komponenty označit termíny, které by postihovaly opravdu sémantickou strukturu přípustkových souvětí, zdá se nám, že z hlediska pojetí těchto souvětí jako konkluzivních struktur by bylo výstižnější mluvit o „neúčinné příčině/důvodu“ (u „ačkoli *p*“) a „neočekávaném následku“ (u „*non q*“).⁵ Zdůvodnění navrhované terminologické korektury podáme později.

4.1.6. Zatím nám dobře postačí, když uvedeme několik důležitých jazykových faktů v češtině, která – zdá se – oprávněnost postulované inovace podporují. Máme zde na mysli to, čeho si kupodivu naši lingvisté většinou nevšimli, nebo pokud si toho všimli, nevyvodili z toho žádoucí závěry, totiž význam tzv. přípustkových spojek.

Není totiž nezajímavé, že prakticky ve všech koncesivních konektorech, které mají s výjimkou *ač* i bez historického pohledu vcelku transparentní strukturu, je v různých modifikacích více nebo méně zřetelně implikován právě sémantický rys „neúčinnost/nerelevantnost“, kterému lze v daných syntaktickosémantických strukturách stěží rozumět jinak než tak, že jde o neúčinnost/nerelevantnost platnosti *p* vzhledem k *q*. Srov.: Komponent *–koli(v)*, uplatňující se ve spojkách *ačkoli(v)*, *jakkoli(v)*, označuje, jak známo, právě „lhostejnost“, „libovolenost“, „bezvýznamnost“. „Lhostejnost“ vyjadřuje v jednom ze svých významů rovněž příslovce *třeba(s)*, které souvisí se spojkami *třebaže*, *třebas* (SSJČ, 6, 1989, s. 238). Spojky *přestože*, *přesto*, že jsou zase výsledkem konjunkcializace spojení s původní předložkou *přes*, a to v tom jejím významu, který SSJČ, 4 (1989) charakterizuje jako „nedbání, nerespektování něčeho“, popř. „neplatnost překážky“ (s. 584). Stejně významy jsou doloženy i pro nepůvodní předložku *vzdor* (SSJČ, 7, s. 414), která se stala základem konektorů *navzdory tomu*, že (*/jak/kdy...*), *vzdor tomu*, že (*/jak/kdy...*). Konečně i význam konektoru *bez ohledu na to*, že (*/jak/kdy...*) je průhledný: i tady jde o „nerespektování něčeho“. O konektoru *i když* viz 4.2.1.1.

4.1.3. Mluvíci může ovšem souvislost, jejímž sémantickým základem je negace vztahu mezi příčinou/důvodem a následkem, vyjádřit také tak, že konkluzivní aspekt upozadí, takže ten pak tvoří jen logickosémantické pozadí, a preferuje naopak moment *r o z p o r u*. V takovém případě je daná obsahová souvislost vyjádřitelná parataktickými souvětími strukturami.

4.1.3.1. Souvětím s konkluzivním schématem „*ačkoli p*, *non q*“ (10) přitom, jak známo, odpovídá souvětí s adverbativním poměrem mezi spojenými propozicemi „*p*, ale *non q*“. Srov.:

(10) *Ačkoli představení trvalo skoro do půlnoci, nikdo se nenudil.*

(10a) *Představení (sice) trvalo skoro do půlnoci, a(le) nikdo se nenudil.*

Souvětí (10a) lze sémanticky charakterizovat takto: „platí *p*, a v rozporu s tím, co by bylo možné očekávat na základě toho, že platí „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“, platí *non q*“. Jak je vidět, propozice druhé věty tedy vyjadřuje *k o r e k t u r u* možných očekávání plynoucích z platnosti propozice věty první. Spojky *ale*⁶ se tu

⁵ Pokud je naše hypotéza správná, SSJČ 4 (1989), který charakterizuje přípustku jako „neplatnou příčinu“, je tedy daleko přesnější než mnohé gramatiky.

⁶ Při užití spojky *a*, signalizující pouhou konjunkci, přirozeně buď rys „nesplněné očekávání“

užívá ve shodě s jejím základním významem, charakterizovatelným jako „*a* (logická a sémantická konjunkce, implikující platnost obou propozic) + nesplněné očekávání“; další spojky probírá např. Mluvnice češtiny (1987). My si alespoň ve stručnosti všimneme některých partikulí a příslovcí a pokusíme se ukázat, jaké další momenty jsou jimi v souvětech typu (10) a (10a) signalizovány.

To, že obsah druhé věty platí v přímém rozporu s očekáváním plynoucím z obsahu věty první, je explicitně vyjadřováno pomocí zájmenného příslovce *přesto*:

- (11) *Ačkoli mě pozvali, přesto jsem tam nešel.*
- (11a) *Oni mě (sice) pozvali, a(le) já jsem tam přesto nešel.*
- (12) *Ačkoli mě nepozvali, přesto jsem tam šel // šel jsem tam přesto.*
- (12a) *Oni mě (sice) nepozvali, a(le) já jsem tam přesto šel // a(le) já jsem tam šel přesto.*

Partikulí *přece (jen)* se zase navíc vyjadřuje „potvrzení původních předpokladů“, že nastane/nastalo *non q*, zpochybněných tím, že platí *p*, které vede k očekávání, že nastane *q*. V rozporu s tímto na bázi obvyklé obsahové souvislosti motivovaným očekáváním nastalo skutečně *non q*, jak se původně předpokládalo (srov. detailní výklad partikule *přece* u F. Daneše, 1985):

- (13) *Ačkoli byl dlouho nemocný, (přesto) přece (jen) nepropadl.*
- (13a) *Byl (sice) dlouho nemocný, a(le) (přesto) přece (jen) nepropadl.*
- (14) *Ačkoli uruguayské louky nejsou stejného typu jako svěže zelené lučiny našich horských strání nebo vlhkých nížin, jsou to přece jen louky.*
- (14a) *Uruguayské louky nejsou (sice) stejného typu jako svěže zelené lučiny našich horských strání nebo vlhkých nížin, a(le) jsou to přece jen louky.*

Výraz *přitom* explicitně vyjadřuje, že se v daném případě proti očekávání (překvapivě) platnost *p* a *non q* nevylučuje, tj. že *p* a *non q* současně platí (Platnost *p* a *non q* by se měla vylučovat na základě logické ekvivalence „ $a \rightarrow b \equiv \neg a \vee b$ “). Podobnou funkci má i příslovce *zároveň*, navíc ovšem vyjadřuje i časovou současnost platnosti obou propozic:

- (15) *Ačkoli byl jedním z průkopníků mechanizace v zemědělství, zároveň // přitom miloval koně a pozemky objížděl v sedle jako kovboj.*
- (15a) *Byl (sice) jedním z průkopníků mechanizace v zemědělství, a(le) zároveň // přitom miloval koně a pozemky objížděl v sedle jako kovboj.*
- (16) *Ačkoli včera držel poprvé v životě pušku v ruce, přitom // *zároveň chce jít zítra na hon.*

vyplývá pouze z významů spojených propozic, nebo je explicitně vyjádřen různými příslovci a partikulemi.

(16a) *Včera sice držel poprvé v životě pušku v ruce, a(le) přitom // *zároveň chce jít zítra na hon.*

4.1.3.2. Přípustková souvětí se schématem „*non q*, ačkoli *p*“ (10') mají naproti tomu svůj parataktický korelát v souvětích typu „*non q*, a přitom *p*“:

(10') *Nikdo se nenudil, ačkoli představení trvalo skoro do půlnoci.*

(10'a) *Nikdo se nenudil, a přitom představení trvalo skoro do půlnoci.*

Jejich sémantickou strukturu lze charakterizovat takto: „platí *non q*, a zároveň platí *p*, které na základě toho, že platí „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“, vede k očekávání, že by mělo platit *q*“. Propozice první věty se tak až dodatečně dostává do rozporu s očekáváním vyplývajícím z propozice věty druhé. V parataktických souvětích (10'a) se užívá spojky *a* a může se v nich užít příslovce *přitom*, které vyjadřuje (neočekávanou) společnou, ale nikoli nutně časově současnou platnost obou spojených propozic:

(17) *Za čtvrt hodiny byl v Lipnici, a přitom tam bylo z Řepovic dobré půl hodiny cesty.*

(18) *Bude jmenován vedoucím, a přitom ještě nezvládl ani základy podvojného účetnictví.*

4.1.4. Zvláštní pozornosti si podle našeho soudu zaslouhují souvětí s partikulí *stejně* typu (budeme uvádět jen konkluzivní souvětí)

(19) *Ačkoli jsem se důkladně připravil, zkoušku jsem (stejně) neudělal.*

(20) *Ačkoli jsem se důkladně nepřipravil, zkoušku jsem (stejně) udělal.*

Tato souvětí jsou dobře interpretovatelná, jestliže základní úsudkové schéma doplníme o modifikované úsudkové schéma, které zachycuje procesy vedoucí od úmyslu a záměru k rozhodnutím a na nich založeným jednáním. V 2.4.1 jsme ho nazvali praxeologické úsudkové schéma a jeho strukturu znázornili takto:

(P₁) A zamýšlí dosáhnout *q*

(P₂) A věří, že *q* může dosáhnout tehdy, jestliže udělá *p*

(K) A se rozhodne, že udělá *p*

Už na první pohled je jasné, že i v přípustkových souvětích typu (19) a (20) se popisuje, že *p* je vzhledem k *q* neúčinné. Pokusíme se teď ukázat, v čem spočívá jejich specifičnost. Vyjděme přitom ze souvětí (19). V něm se vyjadřuje, že praxeologicky motivované rozhodnutí konatele A vykonat *p* a jeho skutečné vykonání nevede v daném případě proti očekávání motivovanému základním úsudkovým schématem k žádoucímu *q*, nýbrž k *non q*. Výsledek, tj. *non q*, je tedy stejný, jak by se dalo očekávat,⁷ kdyby se A podle praxeologického schématu neřídil, tj. kdyby *p* nevykonal. Proto se v propozici odpovídající *non q* může užít právě partikule *stejně*, která onu hypoteticky platnou propozici s opačnou

⁷ Toto očekávání je míněno ve smyslu sugerovaného závěru M. Geise – A. Zwickyho (1971).

polaritou (*non p*) presuponuje (viz F. Daneš, 1985) a nadto i pěkně ukazuje na neúčinnost *p*: „Ačkoli jsem se důkladně připravil, zkoušku jsem neudělal stejně, jako kdybych se důkladně připravil“. Shrneme-li naši analýzu, dá se říct, že v souvětích typu (19) jde o vyjádření marnosti vynaloženého úsilí vzhledem k neuskutečněnému kýženému cíli.

V přípustkovém souvětí (20) je popisovaná situace opačná: to, že se konatel A proti praxeologicky motivovanému očekávání rozhodne nevykonat *p*, nevede proti logicky motivovanému očekávání k nežádoucímu *non q*, nýbrž k žádoucímu *q*. Taková souvětí lze proto užít pro vyjádření toho, že očekávané vynaložené úsilí bylo z hlediska záměrů konatele zbytečné.

4.1.5. Sémantická stránka přípustkových souvětí nás ovšem v tuto chvíli zajímá jen v té míře, v jaké je to nutné pro postižení jejich fungování v komunikaci. Proto můžeme detailnější významový rozbor a z něho vyplývající stanovení typů přípustkových souvětí pominout. Hodí se tu snad jen konstatovat, že jednotlivé významové varianty, které jsou založeny na obecném významu „rozpor mezi očekávaným a skutečně platným“ a navíc obsahují další sémantické a pragmatické rysy, se formálně manifestují ve specifických souvětých formách, např. (21a) – (24a). Právě v nich se zřetelně jazykovými prostředky (na prvním místě samými konektory) vyjadřuje, jaké další aspekty se na rozpor mezi očekávaným a skutečně platným navrstvují. Máme zde na mysli v našich syntaxích dobře interpretovaná souvětí typu

(21a) *Místo aby se připravoval na zkoušky, mazal celou noc karty.*

(22a) *Mne ten zloděj spoutal, aniž na mě prstem sáhl.*

(23a) *Se svými kolegy si hotelový sluha pochutnával na plattdeutsch, zatímco se mnou mluvil spisovnou němčinou. // Se mnou hotelový sluha mluvil spisovnou němčinou, zatímco se svými kolegy si pochutnával na plattdeutsch.*

(24a) *Sparta nakonec zápas prohrála, když ještě v poločase vedla 1:0.*

Ve srovnání se souvětími (21a) – (24a) jsou přípustková souvětí, založená na formě „ačkoli *p*, *non q*“

(21) *Ačkoli se měl připravovat na zkoušky, mazal celou noc karty.*

(22) *Mne ten zloděj spoutal, ačkoli na mě prstem nesáhl.*

(23) *Ačkoli se svými kolegy si hotelový sluha pochutnával na plattdeutsch, se mnou mluvil spisovnou němčinou. // Ačkoli se mnou hotelový sluha mluvil spisovnou němčinou, se svými kolegy si pochutnával na plattdeutsch.*

(24) *Sparta nakonec zápas prohrála, ačkoli ještě v poločase vedla 1:0.*, co do vyjadřování oněch dalších sémantických a pragmatických rysů bezpříznaková.⁸

⁸ Detailně se jimi nebudeme zabývat, protože v linii, kterou sledujeme, jsou nedůležitá, a navíc můžeme odkázat na jejich dobrou interpretaci v našich nových syntaxích.

To je pochopitelné, protože spojky *ač*, *ačkoli(v)*, *třebaže*, *přestože*, *jak*, *jakkoli*, *i když*, *vzdor* // *navzdory tomu, že* (*/jak/kdy...*), *bez ohledu na to, že* (*/jak/kdy/...*) akcentují právě konkluzivní aspekt, tj. neúčinnost/nerelevantnost příčiny/důvodu vzhledem k očekávanému následku. Jsou také z tohoto hlediska v zásadě funkčně ekvivalentní, a tedy i potenciálně zaměnitelné (Mluvnice češtiny, 1987). Významové rozdíly mezi jednotlivými konektory naproti tomu zjišťují H. Běličová – J. Sedláček (1990); jde ovšem o rozdíly, které jejich vzájemnou substituci neznemožňují. Zdá se nám, že pouze konektor *bez ohledu na to, že* (*/jak/kdy...*) vyjadřuje další relevantní sémantický moment, který limituje možnost jeho užití v některých koncesivních větách. Mohli bychom ho prozatím charakterizovat jako „(vědomé) překonání překážky“. Podle toho by se spojky *bez ohledu na to, že* (*/jak/kdy...*) mělo užívat k vyjádření toho, že někdo (vědomě) vykonává nějakou činnost, vyjádřenou propozicí věty hlavní, v rozporu s tím, že by se v daném případě vzhledem k platnosti *p* očekávalo jako náležité, že tuto činnost vykonávat nebude:

(25) *Přišel, ačkoli (/přestože/i když ...) nebyl pozván // bez ohledu na to, že nebyl pozván.*

Srov. naproti tomu:

(26) *Nepřišel, ačkoli (/přestože/i když ...) byl pozván // *bez ohledu na to, že byl pozván.*

(27) *Houby rostly, ačkoli (/přestože/i když ...) nepršelo // *bez ohledu na to, že nepršelo.*

4.1.6. Doposud jsme při výkladu přípustkových souvětí pracovali s jednoduchým úsudkovým schématem (viz 4.1.1.), které vlastně jen z jiného hlediska (tj. z hlediska konkluzivnosti) reflektuje už známé vlastnosti těchto souvětí. Jeho největší slabinou je podle našeho mínění to, že postihuje pouze jeden aspekt přípustkových souvětí, totiž ten, který odpovídá momentu „nesplněného (zklamaného) očekávání“, založenému na negaci obvyklého vztahu mezi příčinou/důvodem a následkem. Z tohoto důvodu se zdá, že samo úsudkové schéma včetně jeho praxeologické modifikace je pro pragmatický výklad přípustkového souvětí „slabé“, a že by tudíž bylo žádoucí upravit ho tak, aby na jeho základě bylo možné (logicky) vysvětlit i to, čím je moment nesplněného očekávání motivován. Domníváme se, že jednou z možností, jak lze postupovat, je hledat odpověď na otázku, čím je způsobena neúčinnost příčiny/důvodu. Podaří-li se nám to, podáme totiž současně i logickosémanticky fundované vysvětlení neočekávaného (v rámci základního úsudkového schématu logicky nemotivovaného) *non q*.

Můžeme přitom vyjít z vcelku obecně uznávaného předpokladu, že vztahy mezi jevy představují univerzální síť vzájemných souvislostí, nebo alespoň že lidé je jako síť vzájemných souvislostí chápou, tj. že určitý jev je zpravidla výsledkem spolupůsobení řady faktorů, z nichž některé nastání tohoto jevu umožňují, jiné

naopak blokují. Naznačila to vlastně už I. Nebeská (1976), když říká: „Sémantika vztahů přípustkových naopak naznačuje, že vztah mezi jevy p a q není jediným možným vztahem, že může existovat i vztah mezi jevy p' a q , nebo p a q' “ (s. 295). Budeme-li tento předpoklad reflektovat v úsudkovém schématu, dospějeme k jeho následující podobě:

P		P_1
jestliže P , tak (obvykle) Q	+	jestliže P_1 , tak (obvykle) <i>non</i> Q
q		<i>non</i> q

Jak ukazuje toto navrhované modifikované úsudkové schéma, přípustkové souvětí vyjadřuje, že p , i když je platné a i když je legitimní a relevantní obvyklá obsahová souvislost „jestliže P , tak (obvykle) Q “, je *n e ú č i n n é* ve vztahu ke q , protože existuje i obsahová souvislost „jestliže P_1 , tak (obvykle) *non* Q “ a platí p_1 , přičemž v daném případě má p_1 větší kauzační/motivační sílu než p : takže *non* q . V tomto schématu se tedy reflektuje jednak sémantická struktura přípustkového souvětí (rozpor mezi stavem věci, který by (podle pravidel vyvozování závěru) na základě toho, že platí jev p a že platí obvyklá obsahová souvislosti „jestliže P , tak (obvykle) Q “, měl platit, tj. q , a stavem věci, který (proti pravidlům vyvozování závěru) skutečně platí, tj. *non* q), jednak *p r i n c i p* toho, proč platí (proti očekávání) *non* q . Je ale třeba zdůraznit, že jde skutečně pouze o princip, neboť premisy druhé části úsudkového schématu „jestliže P_1 , tak (obvykle) *non* Q “ a „platnost p_1 “ mluvčímu nemusí být známy. Z našeho hlediska je ale podstatné, že nějaké p_1 a „jestliže P_1 , tak (obvykle) *non* Q “ musí existovat, nebo aspoň mluvčí v jejich existenci věří⁹. Srov.:

(28) A: *Ačkoli pršelo, houby nerostly.*

B: *Jak je to možné?*

A: *Nevím (= neznám žádné p_1).*

Na druhé straně však existují i případy, kdy mluvčí ví nejen to, že platí p , a věří, že „jestliže P , tak (obvykle) Q “, ale ví i to, že současně platí p_1 , a věří, že „jestliže P_1 , tak *non* Q “:

(28') A: *Ačkoli pršelo, houby nerostly.*

B: *Jak je to možné?*

A: *Bylo příliš chladno. (= vím, že p_1 , předpokládám, že i ty víš, že „jestliže P_1 , tak (obvykle) *non* Q “)*

A₁: *Jestliže je chladno, houby nerostou.*

⁹ Vzpomeňme si zde ještě jednou na úvahu D. Davidsona (1980); viz 1.1.1.3.

V autentických textech se skutečně můžeme často setkat s koncesivními strukturami, v nichž je v různé formě kauzačně/motivačně relevantní p_1 – vedle platného, leč neúčinného p – explicitně vyjádřeno:

- (29) *Rozneslo se, že V+W nehrají (p_1), a hra neměla velké návštěvy (non q), ačkoli to byla sranda (p).*
(30) *Ze setrvačnosti (p_1) si horní půlku klacku nechal (non q), ačkoli byla příliš krátká, než aby mu mohla sloužit (p).*

Musíme ovšem přiznat, že i v této podobě má naše úsudkové schéma jednu slabinu, neboť nepostihuje, na základě čeho je v daném případě p_1 motivačně silnější než p . Obecný princip účinnosti p_1 a neúčinnosti p se nám však nepodařilo formulovat a patrně to ani není možné právě proto, že tvrzení „ačkoli p , non q “ předpokládá právě pouze víru v existenci nějakého p_1 .

4.1.6.1. Vydeme-li teď z našeho modifikovaného úsudkového schématu, lze princip fungování přípustkových souvětí v komunikaci dobře ukázat na následující modelové situaci S_1 . Dejme tomu, že platí „Petr se narodil v Čechách“ (p) a „Jestliže se někdo narodí v Čechách (P), tak je (obvykle) českým občanem (Q)“; očekávaný, logicky motivovaný závěr by tedy byl „Petr je českým občanem“ (q). Dále předpokládejme, že současně platí „Petrovi rodiče jsou Slováci“ (p_1) a „Jestliže má někdo rodiče Slováky (P_1), tak (obvykle) není českým občanem (non Q)“; očekávaný závěr by byl „Petr není českým občanem (non q). A konečně předpokládejme, že ve světě, který je předmětem komunikace, platí, že p_1 má větší kauzační/motivační sílu než p (v našem konkrétním případě třeba na základě právní normy („Slovenským občanem je ten, kdo má rodiče Slováky“)). Tuto skutečnost lze pak vyjádřit buď souvětím typu (31), nebo typu (32), anebo typu (33):

- (31) *Petr není českým občanem, protože jeho rodiče jsou Slováci.*
(32) *Ačkoli se Petr narodil v Čechách, není českým občanem.*
(33) *Ačkoli se Petr narodil v Čechách, není českým občanem, protože jeho rodiče jsou Slováci.*

Tato souvětí jsme uvedli také proto, že srovnání struktur (31) a (32) současně ukazuje, v čem spočívá rozdíl mezi přípustkovým a příčinným souvětím, ale především proto, že na pozadí příčinných souvětí vystupuje komunikační potenciál souvětí přípustkových daleko ostřeji do popředí. Než se pokusíme o jeho vysvětlení, rekapitulujme znovu zjištění, k nimž jsme zatím dospěli. Lze říct, že v komunikaci mluvčí užitím přípustkového souvětí dává jazykovými prostředky najevo tyto skutečnosti: že

- a) uznává platnost p ;
b) uznává legitimitu a relevantnost obvyklé obsahové souvislosti „jestliže P , tak (obvykle) Q “;
c) je si vědom toho, že mohou existovat „případy“, které blokují úsudek z p na q .
d) ví, že některý z těchto „případů“ je účinný, takže non q .

Víme už, že přítom není podstatné, zda sám mluvčí tyto z hlediska obvyklých souvislostí „jestliže P , tak (obvykle) Q “ výjimky (+ „jestliže P_1 , tak (obvykle) *non* Q “) konkrétně zná a zda přítom i ví, že platí p_1 . Souvětí (32) nic o takových znalostech neříká. Rovněž není důležité to, zda v případě, že tyto výjimky (p_1) zná, je v textu nějak explicitně vyjádří, jak je tomu v souvětí (33). Rozhodující je pro nás to, že v souvětích příčinných (31) – na rozdíl od souvětí přípustkových – žádný explicitní jazykový signál toho, zda si je autor vědom toho, že mohou existovat „výjimky“, které blokují úsudek z p na q , nenacházíme.

4.1.6.2. Popsané vlastnosti přípustkových souvětí může mluvčí využít např. při argumentaci, jak ukázal jako první J. Klein (1980), který se, pokud víme, těmito problémy zabýval nejsystematičtěji, a po něm a ve stejném smyslu i E. König – P. Eisenberg (1984).

Lapidárně řečeno, J. Klein předpokládá, že koncesivní věty se používají zvláště tehdy, jestliže se akceptuje jedna premisa argumentace, ale nikoli premisa druhá, a tedy se neakceptuje ani konkluze. Tuto hypotézu můžeme dobře ověřit, připomeneme-li si naši modelovou situaci S_1 . V této situaci si lze představit argumentaci komunikačního partnera A (34) vyjádřenou příčinným souvětím s funkcí ZDŮVODNĚNÍ:

(34) *Petr je českým občanem (q), protože se narodil v Čechách (p).*

Toto souvětí ale současně presuponuje, že mluvčí A věří v platnost obvyklé obsahové souvislosti „jestliže se někdo narodí v Čechách, je (obvykle) českým občanem“. Předpokládejme nyní, že komunikační partner B zná jednu z výjimek, které blokují závěr na q : uznává tedy platnost p (toho, co říká A) i možnost, že na základě obvyklé obsahové souvislosti „jestliže P , tak (obvykle) Q “ lze tvrdit, že q , ale ví, že „jestliže se někdo narodil v Čechách (P) + jeho rodiče jsou Slováci (P_1), tak není českým občanem (*non* Q)“, a současně i ví, že platí „Petrovi rodiče jsou Slováci“ (p_1). Vůči argumentaci partnera A (34) pak může B oponovat dvěma způsoby, a to příčinným souvětím (35), nebo přípustkovým souvětím (36), tj.:

(35) *Petr není českým občanem (non q), protože jeho rodiče jsou Slováci (p₁).*

(36) *Ačkoli se Petr narodil v Čechách (p), není českým občanem (non q).*

Zvažme nyní, jaké má každý z obou teoreticky možných kontraargumentů důsledky z hlediska kooperačního jazykového jednání. V případě, že se partner B rozhodne pro souvětí příčinné (35), riskuje, že partner A porozumí jeho kontraargumentu jinak, než sám B zamýšlel. Partner A totiž může z jazykové formy souvětí (35) odvodit, nebo aspoň nemůže vyloučit, že partner B neakceptuje premisu P_1 , tj. platnost p , jeho argumentace (34). To se pak projevuje v možné reakci A (37) na kontraargument B (35):

(37) *Ale já vím zcela přesně, že se Petr narodil v Čechách.*

Partner A ovšem může teoreticky z jazykové formy (35) odvodit také to, že partner B odmítá druhou premisu argumentace (34), tj. že neuznává legitimitu

a relevantnost (presuponované) obvyklé obsahové souvislosti „jestliže P , tak (obvykle) Q “. To se projevuje v možné reakci A (38) na kontraargument (35):

(38) *Ale já přece vím, že kdo se narodí v Čechách, je českým občanem.*

Pokud se však partner B rozhodne v dané komunikační situaci S_1 oponovat vůči argumentaci (34) partnera A souvětím přípustkovým (36), kterým, jak jsme ukázali v 4.1.6.1., dává explicitně najevo, že uznává platnost p (tj. toho, co tvrdí A) i platnost a relevantnost „jestliže P , tak (obvykle) Q “ jako premis, z nichž A vyvodil konkluzi vyjádřenou v (36), minimalizuje riziko porušení (nebo nedodržení) principů kooperačního jazykového jednání („be clear“).

Z tohoto rozboru můžeme učinit závěr, že koncesivní souvětí jsou vlastně vhodným preventivním prostředkem proti možnému nedorozumění nebo k předcházení komunikačním konfliktům. S tímto zjištěním je plně v souladu rovněž zjištění Kleinovo (1980), že přípustková souvětí jsou z interakčního hlediska běžná v textech, v nichž jde o respektování faktických nebo jen teoreticky možných námitek a o dosažení konsensu. Naopak v agresivních dialogích, v nichž jeden z argumentujících usiluje o prosazení svého stanoviska, aniž by přitom přihlížel k stanoviskům a názorům svého komunikačního partnera, se tato souvětí vyskytují velmi zřídka. V tomto smyslu mají přípustková souvětí opravdu komunikační potenciál PŘIPUŠTĚNÍ, že současná platnost dvou jevů označených pozicemi spojenými v souvětí je neobvyklá/zvláštní. Což zároveň implikuje UZNÁNÍ mluvčího, že v předcházejícím kontextu vyjádřený nebo předpokládaný (možný) názor někoho jiného, reflektující normální (očekávaný), ale neplatný stav věci, je v jistém smyslu oprávněný.

4.1.7. Dosud analyzovaná souvětí se vyznačovala tím, že jejich konkluzivní schéma a schéma kauzační/motivační se překrývají. Proto jsme jejich myšlenkové jazykové schéma charakterizovali formulí „ačkoli p , *non* q “. Podobně jako jiná kauzální souvětí v širším smyslu však i přípustková souvětí mohou být založena na logickosémantické struktuře, v níž si schéma konkluzivní a schéma sémantické neodpovídají. Pro úplnost je třeba nyní podat alespoň základní výklad právě těchto souvětí.

4.1.7.1. Na předpokladu obvyklé obsahové souvislosti jsou založena přípustková souvětí typu

(39) *Ačkoli se rozvedli, mají se stále rádi.*

Z našeho hlediska je na nich zajímavé to, že jejich konkluzivní schéma a schéma sémantické jsou k sobě přiřazena i n v e r z n ě; jde tedy o syntaktickosémantické struktury reprezentovatelné formulí „ačkoli q , *non* p “. Fakt, že tato souvětí mají úplně stejnou strukturu formálně syntaktickou jako klasická přípustková souvětí, je nejspíš hlavním důvodem, proč si jich – zdá se – nikdo nevšiml, a to ani přesto, že analogická inverzní souvětí důvodová (viz 1.2.4.1.) jsou dobře popsána a interpretována už delší dobu.

Jestliže právě zmíněná důvodová souvětí

(40) *Protože zkoušky skládala bez problémů, musela mít talent.*

vyjadřují následek jako důvod/motiv domněnky o možné příčině („protože q , tak (asi) p “), tj. mluvčí jimi ZDŮVODŇUJE nárok na pravdivost tvrzení ve větě hlavní, pak souvětí, v nichž se říká, že tento vztah neplatí

(41) *Ačkoli všechny zkoušky skládala bez problémů, talent neměla.*, vlastně vyjadřují neúčinný důvod (rozumíme-li termínu důvod v Svobodově a Danešově smyslu). Tuto hypotézu potvrzuje i následující úvaha. Kdybychom se pokusili podle úsudkového schématu (viz 4.1.6.) např. do souvětí (41) doplnit formou věty *s protože* fakt, který je motivačně silnější než platný fakt vyjádřený propozicí ve vedlejší větě, museli bychom hledat takový děj/stav, který má vzhledem k ději/stavu vyjádřenému propozicí věty hlavní povahu následku, nikoli příčiny. Srov.:

(41a) *Ačkoli všechny zkoušky skládala bez problémů, talent neměla, protože se všechno musela učit nazpaměť.*

4.1.7.2. Společným rysem následujících tří typů přípustkových souvětí

(42) *Ačkoli se to zdálo nemožné, brzy se uzdravil.*

(43) *Ačkoli to už asi víte, Eva se rozvedla.*

(44) *Ačkoli budu asi impertinentní, kolik je vám let?*

je to, že nejsou bezprostředně založena na víře v nějakou obvyklou obsahovou souvislost formulovatelnou jako relace „jestliže P , tak (obvykle) Q “; jejich sémantickým základem není tedy ani schéma kauzační ani motivační. Některé z těchto struktur registruje K. Svoboda (1972) i Mluvnice češtiny (1987), která mluví o souvětích pseudopřípustkových (V cizí literatuře jsme je vůbec nenašli.). Většinou se zdůrazňuje, že takové věty *s ačkoli* mají povahu komentářů mluvčího, a upozorňuje se na jejich silnější nebo slabší parentetický charakter, ale interpretace těchto souvětí zatím chybí.¹⁰

Patrně se shodneme na tom, že koncesivních spojek se v souvětích jako (42) – (44) užívá proto, že i ona vyjadřují, že očekávání je v rozporu se skutečností. Obecně o nich lze říci, že ve větě *s ačkoli* není – na rozdíl od klasických přípustkových souvětí – nesplněné očekávání fundováno rozporem mezi platností příčiny/důvodu (p) a neplatností očekávaného následku (q), nýbrž jinak.

V souvětích typu (42) je ve větě *s ačkoli* vyjádřeno *h o d n o c e n í* mluvčího týkající se děje/stavu označeného propozicí x ¹¹ ve smyslu „ x není možné“ nebo „ x je negativní“, „ x je nežádoucí“ apod., a to tak, že takto

¹⁰ Protože jde o jazykové výrazy, které jsou v podstatě interpretovatelné podobně jako podmínková souvětí založená pouze na schématu implikačním, ale nikoli na schématu kauzačním/motivačním (viz 2.5.2.), můžeme náš rozbor omezit pouze na jevy, jimiž souvětí se spojkou *jestliže* (*Jestliže nejsem impertinentní, kolik je vám let?*) a souvětí se spojkou *ačkoli* (*Ačkoli budu asi impertinentní, kolik je vám let?*) diferují.

¹¹ Přesněji řečeno, propozice x je ve větě *s ačkoli* zastoupena zájmenem *to* (viz už 2.5.2.1).

modalizovaná propozice platí. V rozporu s platností tohoto hodnocení se v druhé větě říká, že jev označený propozicí x platí. Nesplněné očekávání vyplývá tedy z neúčinnosti hodnocení jevu x : mluvčí souvětím typu (39) PŘIPOUŠTÍ (= uznává), že nastání jevu x je neočekávané/zvláštní/divné. Srov.:

(45) *Ačkoli jsme tomu nemohli uvěřit, v okamžiku usnul.*

(46) *Ačkoli je to divné, má mě stále ráda.*

(47) *Ačkoli jsme byli proti tomu, mladí se po dvou letech manželství rozvedli.*

V souvětích typu (43) mohou být ve větě s *ačkoli* vyjádřena nejobecnější pravidla kooperačního jednání a různé interakční podmínky, které jsou relevantní pro úspěšnou realizaci jednotlivých ilokucí a ilokučních typů a které ve svém souhrnu reflektují Lakoffův (1975) princip „be clear“, a to takovým způsobem, kterým mluvčí signalizuje, že ví, že tato pravidla a podmínky platí, nebo že aspoň jejich platnost předpokládá (což vyjadřují epistémické výrazy s významem minimálně 50% jistoty). V souvětí (48) jde o vědění/předpoklad mluvčího vztahující se z hlediska adresáta na griceovskou maximu kvantity, v souvětí (49) o vědění/předpoklad mluvčího, že adresát hodnotí x jako špatný/negativní/nesprávný, a konečně v souvětí (50) jde o vědění/předpoklad týkající se z hlediska adresáta maximy relevance. (Jiné případy si lze snadno doplnit.) Tím, že mluvčí tato pravidla a podmínky vyjádří v modalizované propozici ve větě s *ačkoli* a druhou větou (často implicitně) realizuje takový ilokuční akt, který je vzhledem k platnosti oněch podmínek a pravidel a vzhledem k platnosti kooperačního principu neočekávaný, dává současně adresátovi najevo, že si je vědom oprávněnosti možné námitky, že nerespektuje kooperační jednání (a že se tedy de facto snaží jednat kooperačně). Srov. např. interpretaci souvětí

(48) *Ačkoli to už asi víte, odjezd je v sedm od pošty.*

„ačkoli (asi) víte, že x , tak vám (přesto) oznamuji, že x “

(49) *Ačkoli vám to možná bude vadit, nepojedu s vámi.*

(50) *Ačkoli vám to nejspíš bude jedno, udělal jste mi velkou radost.*

V souvětích typu (44) mohou být ve větě s *ačkoli* vyjádřena pravidla obsažená v Lakoffově principu „be polite“. Jejich interpretace a funkce v komunikaci se už nabízí sama:

(51) *Ačkoli budu asi nezdvořilý, ten účes vám nesluší.*

(52) *Ačkoli je to netaktní, musím vás požádat, abyste mi ukázala svou kabelku.*

(53) *Ačkoli budu asi indiskrétní, co budete dělat příští víkend?*

4.2. V další části této kapitoly budeme věnovat pozornost souvětím, která jsme v jejím úvodu označili jako typ (2), tj. souvětím

(2) *Přijdu k vám, i když bude pršet // i kdyby pršelo.*

V 4.0.2. jsme už naznačili, že interpretace jejich významu je v české lingvistice dosud značně rozdílná, a upozornili také na to, že různé chápání těchto souvětí se odráží i v terminologii (souvětí podmínkově–přístupková, souvětí se zdůrazněnou podmínkou, souvětí se zdůrazněnou přístupkou). Zajedno jsou naši syntaktikové naproti tomu při charakteristice formálně syntaktických vlastností těchto souvětí. V literatuře se o nich můžeme dovědět, že se od vlastních přístupkových souvětí, reprezentovaných naším typem (1), po stránce výrazové nejnápadněji liší jednak tím, že v nich nelze spojku *i když* nahradit spojkami typu *ačkoli(v)*, jednak tím, že vedle spojky *i když* jen v nich lze užít i spojky *i kdyby* (rozdíl mezi nimi nás v této chvíli nemusí zajímat; stačí odkázat na výklady v 2.3.2.1.).

Jak známo, funkce těchto souvětí v komunikaci byla už vlastně vysvětlena v rámci tradiční gramatiky. Nejvýstižněji ji podle našeho mínění postihl K. Svoboda (1972), když mluví o vyjadřování *i r e l e v a n t n í c h o k o l n o s t í*. Přesnější by ale bylo mluvit o *i m p l i c i t n í m* vyjádření irelevantních okolností, jak ukážeme dále (4.2.1.1.). Dosud otevřeným problémem naproti tomu zůstává právě výklad sémantické struktury těchto souvětí. Náš rozbor začneme proto pokusem charakterizovat souvětí typu (2) po stránce sémantické a využijeme při tom poznatků, které o těchto souvětích známe z literatury naší i cizí.

4.2.1. Můžeme vyjít z toho, že i tato souvětí jsou založena na předpokladu obvyklé obsahové souvislosti mezi dvěma jevy, a že je tedy možné interpretovat je – podobně jako souvětí typu (1) – na pozadí našeho úsudkového schématu, přičemž pro jednoduchost nám postačí jeho jednodušší varianta (viz 4.1.1.). Základní rozdíl proti souvětím typu (1) je dán tím, že v souvětích typu (2) je vztah spojených propozic ke skutečnosti ponechán „otevřený“, tj. nic se neříká o tom, zda jevy odpovídající těmto propozicím fakticky nastaly/nastávají/nastanou (viz už např. výklad I. Nebeské (1976)). Srov. z tohoto hlediska souvětí

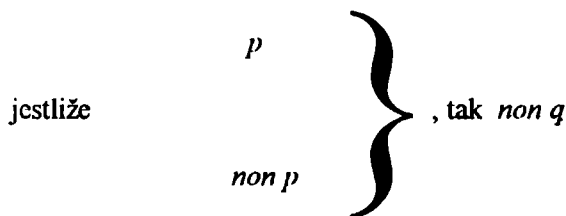
(54) *Brno je krásné, i když prší.*,

kteřé, rozumíme-li mu jako souvětí typu (1), nutně předpokládá, že propozicí *p* („prší“), vyjádřenou ve větě *s i když* (a alternativně se spojkami typu *ačkoli(v)*) mluvčí referuje na jedinečnou událost (tj. „padání deště“ probíhající v momentě promluvy v Brně) a současně tvrdí, že je tato propozice pravdivá. Naproti tomu formálně stejné souvětí (54), pokud mu rozumíme jako souvětí typu (2), implikuje, že propozicí *p* („prší“), opět vyjádřenou ve větě se spojkou *i když* (ale nikoli alternativně se spojkami typu *ačkoli(v)*), mluvčí referuje na otevřenou množinu událostí (tj. „padání deště“ probíhající v Brně) a současně tvrdí pouze to, že propozice ve větě hlavní („Brno je krásné“) je pravdivá za předpokladu, že je pravdivá propozice vyjádřená ve větě *s i když*. V nevhodném, ale v české tradici hojně užívaném termínu podmínkově–přístupkové souvětí odpovídá právě uvedenému rysu těchto souvětí složka „podmínkově“.

Ona obvyklá obsahová souvislost „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“ je v našich souvětích implikována, podobně jako je tomu v podmínkových souvětích s

otevřenou podmínkou možnou. Dále je v nich presuponováno i to, že platí „jestliže p , tak q “, tedy totéž, co je v souvětích s otevřenou podmínkou možnou přímo vyjádřeno. Dosavadní výklady těchto souvětí potom předpokládají, že v nich je explicitně vyjádřeno to, že propozice p platí rovněž v případě neočekávaném, tj. tehdy, platí-li *non* p . V už zmíněném termínu podmínkově–přípustkové souvětí se snaží tento aspekt našich souvětí postihnout složka „přípustkové“.

4.2.1.1. Zatím jsme popisovali sémantické vlastnosti souvětí typu (2) tak, abychom shrnuli, jaká hlediska brali lingvisté při jejich interpretaci v úvahu. Ukázalo se přitom, že logickosémantickou strukturu, na níž jsou tato souvětí založena, lze nejobecněji znázornit takto:

Obecně vzato, lze v zásadě tuto logickosémantickou strukturu vyjádřit jazykovými prostředky dvěma způsoby. První způsob uvedeme jen proto, abychom ho mohli konfrontovat se způsobem druhým, který nás bude zajímat především, neboť právě na něm jsou založena souvětí, o něž nám v tomto paragrafu jde.

Zmíněný první způsob bychom mohli nazvat *e x p l i c i t n í*. Z našeho hlediska je nejdůležitější, že v antecedentu se přímo vyjádří ony protikladné alternativy odpovídající p a *non* p , přičemž výrazu protikladné je třeba rozumět nikoli pouze ve smyslu polarit y kladu a záporu (55) – (57), ale také ve smyslu příležitostné opozitní dvojice (zvl. antonyma) založené na lexikální sémantice (58) – (60):¹²

¹² Pro úplnost je třeba doplnit další obecně známý explicitní způsob vyjádření irelevantních okolností, aniž bychom ovšem i v tomto případě považovali za nutné podat zde jeho interpretaci. Jde o souvětí jako *Ať se díval kamkoli // kam chtěl, (stejně) nic neviděl., Dělej co dělej, plamínek zápalky v téhle tmě neukryješ.* apod. Tato souvětí jsou založena na logickosémantické struktuře $\forall x$ (jestliže p_x , tak *non* q). Srov.:

- (55) *Ať je vinen nebo ne, nebudu ho šetřit.*
 (56) *Věř nebo nevěř, i teď tě miluje.*
 (57) *Můžeš ke mně přijít, ať mě potřebuješ nebo ne.*¹³
 (58) *Počítej nahoru, počítej dolů, ta továrna ti nikdy nebude říkat pane.*
 (59) *Ať psala na stroji, ať se slunila, byla unavena.*
 (60) *Kalhoty měl vyhrnuty, ať bylo sucho nebo bláto.*

Pro nás důležitý druhý způsob jazykového vyjádření uvedené logickosémantické struktury nazývájme *i m p l i c i t n í*. Při něm jde totiž o to, že v antecedentu souvětí se přímo nevyjádří obě protikladné alternativy, nýbrž pouze alternativa jedna, a to ta, která odpovídá *p*, tj. případu, který je optimálním motivem pro platnost *q*. Druhá alternativa, již odpovídá propozice s opačným znaménkem, je jen implikována výrazem *i*, který má, jak známo, povahu endocentrické aditivní partikule s významovým rysem nečekanosti, překvapivosti. Např. v souvětí

(61) *I když ho pozveme, nepřijde.*

se tedy tvrdí pouze to, že rovněž v případě, že nastane *p*, nastane – v rozporu s očekáváním plynoucím z předpokladu obvyklé obsahové souvislosti „jestliže *P*, tak (obvykle) *Q*“ – *non q* (a nikoli, jak by se očekávalo, *q*). Z tohoto hlediska se ve větě vedlejší vlastně vyjadřuje *n e ú č i n n á* otevřená podmínka možná.

Ovšem z tvrzení, že také v případě, že nastane *p*, nastane podle úsudkového schématu neočekávané *non q*, lze onu nevyjádřenou, ale aditivní partikulí *i* implikovanou propozici rekonstruovat jako propozici s opačným znaménkem, než má vyjádřená propozice odpovídající *p*. Jestliže platí, že *non q* nastane také v neočekávaném případě *p*, tj. v případě, který je optimálním motivem pro platnost *q*, tak totiž o to víc (jako samozřejmost) platí, že toto *non q* nastane i v případě očekávaném, tj. jestliže platí *non p*. Tuto nevyjádřenou podmínku, odpovídající propozici s opačným znaménkem, může ovšem – za podmínek, které popsal F. Daneš (1985) – v hlavní větě těchto souvětí zastupovat partikule *stejně* (s významem „tak jako tak“):

(61a) *I když ho pozveme, stejně nepřijde.*

Jednou z možností, jak může mluvčí souvětí typu (54) minit a jak jim může adresát i rozumět, je ta, že jde o výpovědi, kterými mluvčí hodlá vyjádřit, že *non q* se uskuteční za všech podmínek, tj. nejen (překvapivě) za podmínky vyjádřené (*p*), za níž se očekává platnost *q* (podmínka neúčinná), ale také (samozřejmě) za podmínky nevyjádřené a rekonstruovatelné (*non p*), za níž se *non q* očekává (podmínky účinné). Je samozřejmé, že propozice odpovídající *p* přitom vyjadřuje takový děj/stav, který je natolik motivačně silný vůči předpokládanému *q*, že tvrzení, že i v případě *p* nastane *non q*, vyjádřené v našem souvětí, adresáta přesvědčí o tom, že propozice odpovídající *non q* platí bez ohledu na možné

¹³ Připomínáme, že v tomto typu vznikají v hovorové češtině „mechanicky“ negované výrazy s předponou *ne-*, které v lexikálním systému češtiny jinak neexistují. Srov. známý příklad F. Kopečného (1962) *Skála neskála, tady postavíme tunel, nebo Praha nepraha, jede se dál.*

okolnosti, tj. platí „v každém případě“ (62) a (63), resp. neplatí „v žádném případě“ (65) a (66). Srov.:

(62) *I když se bude sebevíc snažit, mě nepřemluví.*

(62) *Ikdybys prstíčkem v zemi hrabal, druhou takovou ženu nenajdeš.*

(64) *On si bude zpívat, i když ho povedou na popravu.*

(65) *I kdyby na chleba nebylo, pivo musel mít.*

Doplníme ještě, že v souvětích typu (1), vyjadřujících neúčinnou příčinu/důvod, pokud v nich užijeme výrazu *i když*, jde vlastně už o spojku „*ikdyž*“, jak o tom svědčí jednak už zmíněná možnost její substituce spojkou typu *ačkoli*, jednak to, že samotné *i* zde nic nepresuponuje. Naproti tomu v souvětích typu (2), vyjadřujících zdůrazněnou neúčinnou podmínku otevřenou, si ve spojovacím výrazu *i když* zachovává *i* funkci i vlastnosti aditivní partikule.¹⁴ Proto se při negaci mění na *ani* (náhrada ovšem není stejně jako v jiných případech, uváděných např. v Mluvnici češtiny (1987), závazná a navíc je podmíněna řadou dalších faktorů), nebo někdy vůbec nemusí být vyjádřeno:

(66) *Neřeknu to, kdyby mi slibovali hory doly // i kdyby mi slibovali hory doly // ani kdyby mi slibovali hory doly.*

(67) *Ten kaktus ti nepokvete, i když ho budeš pravidelně zalévat // ani když ho budeš pravidelně zalévat.*

4.3. V podstatě analogicky lze postupovat rovněž při výkladu souvětí typu

(3) *Byl bych k vám přišel, i kdyby (bylo bývalo) pršelo.*

založených na kontrafaktuálních podmínkách souvětích, přesněji řečeno na negaci vztahu mezi kontrafaktuální (nesplnitelnou) podmínkou a hypotetickým následkem. Vyjděme při něm ze souvětí

(68) *I kdybychom ho byli pozvali, nebyl by (stejně) přišel.*

V tomto souvětí se pomocí konektoru *i kdyby* tvrdí, že rovněž v teoreticky možném, ale nerealizovaném případě *p*, který je optimálním motivem pro nastání *q*, by nastalo – proti očekávání – *non q* (a nikoli ono očekávané *q*). Jde zde tedy vlastně o neúčinnou kontrafaktuální podmínku.

Ze syntaktickosémantické struktury souvětí (68) je ovšem možné odvodit přinejmenším dva důležité závěry: jednak (na základě významu aditivní partikule *i*), že toto *non q* musí jako samozřejmost nastat i v případě očekávaném, tj. *non p*, ale – a to především – že *non q* f a k t i c k y nastalo, a to jako přirozený (normální) důsledek nevyjádřeného, ale kondicionálem minulým (coby součásti spojky *kdyby*) presuponovaného, nebo z kontextu známého f a k t i c k y platného *non p*. Vyjádřeno jinak, souvětí typu (3) říkají, že hypoteticky platné konsekvence (vyjádřené modalizovanou propozicí (tj. s kondicionálem) ve větě hlavní) kontrafaktuální alternativy (vyjádřené modalizovanou propozicí ve větě vedlejší) jsou

¹⁴ Tomu odpovídá i situace v jiných jazycích. Např. v němčině se totiž ve významu „*ikdyž*“ užívá spojky *wenn auch*, zatímco ve významu „*i když*“ spojky *auch wenn* (U. Engel, 1991).

s t e j n é jako fakticky platné konsekvence, které jsou v souvětí sice nevyjádřené, ale dají se rekonstruovat. Modalizovaná propozice v hlavní větě těchto souvětí proto ve skutečnosti nevyjadřuje kontrafaktuálnost, a to ani tehdy, je-li v ní jako výrazu kontrafaktuálnosti konsekvenci vyplývajících z oné ve vedlejší větě vyjádřené kontrafaktuální podmínky (jde totiž, jak víme, o podmínku neúčinnou), užito formy tzv. kondicionálu minulého.

Na tomto místě se hodí srovnat dvě kontrafaktuální souvětí:

(69) *Kdybychom ho byli pozvali, byl by přišel.*

(70) *Ikdybychom ho byli pozvali, nebyl by přišel.*

Zatímco souvětí (69) presuponuje fakta opačná (a) „nepozvali jsme ho“ i (b) „nepřišel“, souvětí (70) presuponuje jen opačný fakt (a) „nepozvali jsme ho“. Význam hlavní věty *nebyl by přišel* v daném případě interpretujeme nikoli kontrafaktuálně jako (b), tj. „přišel“, nýbrž jako „nepřišel“. Důsledky, které by z těchto zjištění mohli vyvodit zastánci ideje invariantního významu pro morfologickou charakteristiku tzv. kondicionálu minulého (P. Karlík, 1983), nás v těchto souvislostech nemusejí zajímat.

V souvětích typu

(71) *I kdybych měl dvacet životů, nedokázal bych to ani přečíst // nedokážu to ani přečíst.*

je situace obdobná. Na rozdíl od souvětí právě probraných se v nich ale modalizovanou propozicí ve vedlejší větě vyjadřuje v aktuálním světě *nerealizovatelná* alternativa fakticky platného opaku. Proto se propozice věty hlavní může vztahovat (a zpravidla také skutečně vztahuje) i na děje/stavy přítomné, nebo budoucí.

4.4. Závěrem můžeme konstatovat, že důsledné rozlišování sémantické a pragmatické roviny vytváří předpoklady pro chápání přípustkového vztahu jakožto vztahu operujícího na základních typech kauzálních vztahů v širším smyslu. Přitom různost funkcí přípustkových souvětí v komunikaci je odrazem právě různé logickosémantické struktury, na níž jsou jednotlivé „přípustkové modifikace“ těchto základních kauzálních vztahů založeny.